

“NAXÇIVAN MƏSƏLƏSİ” MOSKVA VƏ QARS MÜQAVİLƏLƏRİNDƏ

Məmmədov Xəqani Məmməd oğlu
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
prof.khaqani.mammadov@gmail.com

Açar sözlər: *Azərbaycan Sovet hökuməti, Türkiyə Cümhuriyyəti, Nəriman Nərimanov, Mustafa Kamal, “Naxçıvan məsələsi”, Moskva danışıqları, Qars müqaviləsi*

Sovet işğalının ilk dövrlərində Sovet Rusiyası Dəräləyaz və Zəngəzuru Ermənistanı hədiyyə etdi. Naxçıvanın bağışlanmasına yerli əhali və Türkiyə dövləti kəskin etiraz etdi. 1921-ci ilin yanvar ayında Naxçıvan bölgəsində yerli əhali arasında keçirilən rəy sorğusunda əhəlinin 90 faizi Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində muxtar respublika olmasına səs verdi. 1921-ci ildə imzalanan Moskva və Qars müqavilələri Naxçıvanın Azərbaycan SSR-in tərkibində muxtar respublika olmasını təsbit etdi. Moskva və Qars müqavilələrinin imzalanması Türkiyə və Azərbaycan dövlətlərinin böyük diplomatik uğuru oldu.

«НАХИЧЕВАНСКИЙ ВОПРОС» В МОСКОВСКОМ И КАРССКОМ СОГЛАШЕНИЯХ

Мамедов Хагани Мамедоглы

Ключевы еслова: *Азербайджанское Советское правительство, Турецкая Республика, Нариман Нариманов, Мустафа Кемаль, Нахичеванский вопрос, Московские переговоры, Карсский договор.*

В первые дни Советской оккупации Советская Россия подарила Армении Даралайаз и Зангезур. Местное население и Турецкое государство решительно протестовали против помилования Нахичевана. Согласно опросу, проведенному среди местного населения в Нахичеванской области в январе 1921 года, 90 процентов населения проголосовали за то, чтобы Нахичеван стала в тономной республикой в составе Азербайджана. В соответствии с Московским и Карским соглашениям подписанными в 1921 году, Нахичеван был признан автономной республикой в составе Азербайджанской ССР. Подписание

Московского и Карсского соглашений стало большим дипломатическим успехом для Турции и Азербайджана.

«NAKHCHIVAN QUESTION» IN MOSCOW AND KARS AGREEMENTS

Mammadov Khagani Mammad

Keywords: *Azerbaijani Soviet government, Turkish Republic, Nariman Narimanov, Mustafa Kemal, Nakhchivan issue, Moscow negotiations, Kars treaty.*

In the early days of the Soviet occupation, Soviet Russia presented Daralayaz and Zangazur to Armenia. The local population and the Turkish state strongly protested against the pardon of Nakhchivan. According to a poll conducted among the local population in the Nakhchivan region in January 1921, 90 percent of the population voted for Nakhchivan to become an autonomous republic within Azerbaijan. In accordance with the Moscow and Kars agreements signed in 1921, Nakhchivan was recognized as an autonomous republic within the Azerbaijan SSR. The signing of the Moscow and Kars agreements was a great diplomatic success for Turkey and Azerbaijan.

Qədim Azərbaycan yurdu olan Naxçıvan özünün strateji mövqeyi və əlverişli coğrafi məkanda yerləşməsi ilə tarix boyu qonşu dövlətlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Naxçıvan zaman-zaman qonşu dövlətlərin işğalına məruz qalmasına baxmayaraq, həmişə öz qürurunu əzmlə və qətiyyətlə qoruya bilmiş, Azərbaycan dövlətçiliyinin möhkəmləndirilməsi tarixinin bütün mərhələlərində qətiyyətli mövqeyi ilə seçilmiş, siyasi müstəqilliyini və dövlətçilik prinsiplərini qoruyub saxlaya bilmiş, özünün şərəfli ictimai-siyasi tarixini yarada bilmişdi. Şərq ilə qərbin, şimalla cənubun və Böyük İpək Yolunun mərkəzində yerləşən Naxçıvan özünün coğrafi koordinatları və strateji mövqeyi ilə həmişə diqqət mərkəzində olmuş, qonşu ölkələrlə geniş ticarət-iqtisadi və siyasi əlaqələr qurmuşdur. İri dövlətlərin Qafqaz siyasətində Naxçıvan bölgəsi mühüm hərbi-siyasi və strateji əhəmiyyətə malik olmuş, beynəlxalq əməkdaşlığın və beynəlxalq rəqabətin mərkəzində durmuşdur. “Naxçıvan məsələsi” daim böyük dövlətlərin müzakirə obyektinə olmuş və dəfələrlə onun barəsində müxtəlif qərarlar qəbul edilmişdir.

Sovet hakimiyyətinin ilk illərində S.Orconikidze, İ.V.Stalin, G.Çiçerin və başqaları “mübahisəli ərazilər” hesab edilən Dağlıq Qarabağ,

Naxçıvan, Zəngəzur və Şərur-Dərələyəz qədim Azərbaycan torpaqları hesab edirdilər. S.Orconikidzenin V.İ.Leninə, G.Çiçerinə və Sovet Rusiyasının digər rəhbərlərinə göndərdiyi teleqramlardayazırdı ki, “Qarabağ və Zəngəzur Azərbaycana birləşdirilməlidir, məsələnin başqa cür həlli bizim vəziyyətimizi Azərbaycanda laxladar, Ermənistanda isə heç bir şey qazanmırıq” [1;s.32]. Başqa bir teleqramda S.Orconikidze bildirirdi ki, “...Culfa və Naxçıvan rayonları tamamilə müsəlmanların məskunlaşdığı yerlərdir. Həmin yerlər bizim qoşunlar tərəfindən tutulmalı və Azərbaycana birləşdirilməlidir” [1; s.35]. Ancaq sonrakı hadisələr göstərdi ki, bolşeviklər Azərbaycana qarşı ədalətsiz mövqe nümayiş etdirdilər, qədim Azərbaycan torpaqları olan Dərələyəzi və Zəngəzuru Ermənistana “bağışladılar”.

1920-ci il aprel işğalından sonra Azərbaycan əslində Moskvadan Bakıya göndərilmiş bolşevik və daşnak emissarları- S.Orconikidze, S.Kirov, A.Mikoyan və başqaları tərəfindən idarə olunurdu. N.Nərimanovun başçılıq etdiyi Azərbaycan hökuməti milli mənafeləri, ərazi bütövlüyümüzü qorumaq iqtidarında deyildi. XI Qızıl Ordu Azərbaycanın Qarabağ, Zəngəzur, Naxçıvan və başqa bölgələrinə daşnak Ermənistanının təcavüzünün və erməni quldur dəstələrinin dinc müsəlman əhalisinə qarşı törətdiyi qırğınların qarşısını almaq əvəzinə, azərbaycanlıların tərsiləh edilməsi ilə məşğul idi. Sovet Rusiyası Azərbaycan SSR-in iştirakı olmadan daşnak Ermənistanı ilə ərazi məsələləri ilə bağlı gizli danışıqlar aparırdı. Sovet Rusiyası ilə Ermənistan arasında 1920-ci ilin avqust ayının 10-da bağlanmış 6 maddəlik sazişlə Azərbaycanın Şərur-Dərələyəz bölgəsinin Ermənistana məxsusluğu təsdiq olunmuş, Zəngəzur, Naxçıvan və Qarabağ bölgələri isə “mübahisəli ərazilər” hesab edilmişdi [3; s.286]. Azərbaycan hökumətinin başçısı N.Nərimanovun bu sazişlə bağlı qəti etirazları Sovet Rusiyasının başçısı V.İ.Lenin və həmin sazişin müəllifi olan G.Çiçerin tərəfindən nəzərə alınmırdı.

Qeyd edilən sazişlə Ermənistanla Azərbaycan arasında münasibətləri nizama salmağa cəhd edilmişdi. Lakin Sovet Rusiyası, necə deyərlər, qaş qayırdığı yerdə vurub göz də çıxartdı, Azərbaycanın iştirakı olmadan onun ərazi məsələlərini müzakirə edərək, onun adından çıxış etdi. Bu isə, Azərbaycanın müstəqil dövlət və Rusiyanın müttəfiqi deyil, müstəmləkəsi olduğunun bariz nümunəsi idi. Saziş bir daha göstərdi ki, Azərbaycan torpağı sanki hərraca qoyulmuşdu, torpaqlarımızın ərazi mənsubiyyəti xalqımızın tarixi hüquqları və mənafeləri baxımından yox, hansısa dövlətə, ideologiya və quruluşa siyasi-strateji baxımdan sərfəli olub-olmaması nöqtəyi-nəzərindən həll edilirdi. İ.Stalinin 1920-ci il noyabrın 9-da rəsmi tədbirdə “Zəngəzur məsələsi”nin müzakirəsi zamanı söylədiyi sözləri də fikrimizi sübut edir: “Əgər Zəngəzur və Naxçıvanın kimə məxsus olmasını bilmək istəyirlərsə, onları Ermənistanın indiki hökumətinə vermək olmaz, orada Sovet hökuməti yaranarsa, vermək olar” [2: s.302].

Naxçıvan bölgəsində 1920-ci ilin may ayından yerləşən Veysəl paşanın rəhbərlik etdiyi türk qoşunları Naxçıvanı erməni təcavüzündən qorunmasında həlledici rol oynadı. XI Qızıl Ordu hissələri Naxçıvan bölgəsinə 1920-ci ilin iyul ayında daxil olmuş və iyulun 28-də Naxçıvan SSR yaradılmışdı. Naxçıvan İnqilab Komitəsi Naxçıvanı Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi elan etmişdi [3; s.286].

1920-ci il noyabr ayının 30-da, Ermənistanda Sovet hakimiyyətinin qurulmasının ertəsi günü Azərbaycan K(b)P MK Siysi Bürosunun və Təşkilat Bürosunun birgə iclasında S.Orconikidze, Y.Stasova, D.Sarkis, Q.Kaminski, V.Yeqorov, N.Nərimanov, M.D.Hüseynov, M.B.Qasimov, Ə.H.Qarayev, A.Serebrovski iştirak edirdilər. İclasda 3-cü məsələ kimi “Ermənistan İnqilab Komitəsinin Ermənistanda Sovet hakimiyyətinin elan olunması haqqında teleqramı” müzakirə edilmiş və geniş qərar qəbul edilmişdi. Həmin qərarın “v” bəndində deyilirdi: “Sovet Azərbaycanı ilə Sovet Ermənistanı arasında heç bir sərhəd mövcud deyildir”. Qərarın “q” bəndində deyilirdi ki, Zəngəzur və Naxçıvan Ermənistana keçirlər. O biri bəndlərdə yazılırdı: “d) Qarabağın dağlıq hissəsinə öz müqəddəratını təyin etmək hüququ verilir; e) Sovet Azərbaycanı Sovet Ermənistanı ilə qırılmaz hərbi və təsərrüfat ittifaqı bağlayır (o cümlədən neft haqqında göstərsin)”. J və i bəndlərində isə N.Nərimanova bu barədə Bəyanat hazırlamaq və onu Bakı Sovetinin plenumunda elan etmək tapşırılırdı.

Moskvanın Qafqazdakı emissarı, RK(b)P MK-nın Qafqaz Bürosunun üzvü S.Orconikidzenin təzyiqi və diqtəsi ilə çox tələsik hazırlanmış Bəyanatda deyilirdi: “...Zəngəzur və Naxçıvan qəzalarının ərazisi Sovet Ermənistanının bölünməz ərazisidir; Dağlıq Qarabağın əməkçi kəndlilərinə isə öz müqəddəratını təyin etmək hüququ verilir, Zəngəzurun hüdudlarında bütün hərbi əməliyyatlar dayandırılır, Sovet Azərbaycanının qoşunları isə buradan çıxarılırlar” [4; s.52]. Bəyanatda daha sonra deyilirdi ki, Sovet Azərbaycanı malik olduğu tükənməz sərvətlərin-neft, kerosin və digər məhsulların qapılarını Sovet Ermənistanı üçün geniş açır.

Bakı Sovetinin həmin iclasdakı çıxışında S.Orconikidze bu Bəyanatı “bəşəriyyət tarixində nümunəsi olmayan mühüm əhəmiyyətli tarixi akt” kimi qiymətləndirmiş və Azərbaycanın mühüm strateji bölgələrinin əhəmiyyətini azaldaraq demişdi ki, “Zəngəzur, Naxçıvan və Qarabağ ruslar üçün heç nə deməkdir; Zəngəzur məhsulsuz dağlardır, taxılı yox, suyu yox, Naxçıvan bataqlıq və malyariyadan başqa bir şey deyildir. Qarabağda da heç nə yoxdur. Və budur yoldaş Nərimanov deyir: “Onları özünüə götürün. Bu məhsulsuz torpaqları Ermənistan üçün götürün” [2; s.305]. Azərbaycanın əzəli, çox zəngin və məhsuldar torpaqlarını Ermənistana bağışlayan S.Orconikidze sanki Azərbaycanı ağır yükədən xilas edirmiş kimi, xalqımıza hələ böyük minnət də vururdu.

S.Orconikidze 1920-ci il dekabrın 2-də Moskvaya verdiyi məlumatda V.İ.Leninə və İ.Stalinə “Azərbaycan artıq dünən Naxçıvan, Zəngəzur və Dağlıq Qarabağın Sovet Ermənistanına verildiyini rəsmən bəyan etmişdir” xəbərini çatdırmışdır. Azərbaycan torpaqlarının bu cür təhqiramiz formada parçalanması və bölüşdürülməsi Naxçıvan əhalisinin kəskin narazılığına və hiddətinə səbəb oldu. Türkiyə dövləti və Azərbaycan milli-azadlıq hərəkatının liderləri də Naxçıvanın Ermənistana “bağışlanmasına” qarşı öz etirazlarını bildirmişdilər. M.Ə.Rəsulzadə bu münasibətlə yazırdı: “Ermənistanda dəxi bolşevik hökuməti təsis edər-etməz rus siyasəti Nəriman bəyin səxavətkar ağızı ilə iki gün əvvəl müdafiə etdiyi Zəngəzur ilə Naxçıvan qəzasını mütəntən bir surətdə Ermənistana hədiyyə etdi” [5; s.72].

Lakin Naxçıvanın azərbaycanlı əhalisinin əksəriyyətinin qətiyyətli mövqeyi və aydın ifadə edilən iradələri Sovet Rusiyasının Cənubi Qafqazdakı emissarlarının və erməni millətçilərinin Naxçıvana olan ərazi iddialarını alt-üst etdi. 1921-ci ilin yanvar ayında Azərbaycan SSR, Ermənistan SSR və RSFSR-in nümayəndələrinin Naxçıvan bölgəsi əhalisinin Azərbaycan və Ermənistan inqilab komitələrinin bəyanatlarına münasibəti ilə keçirilən rəy sorğusunda yerli əhalinin 90 faizi mahalın muxtar respublika hüququnda Azərbaycan SSR-nin tərkibində qalmasınasəs verdi [5; s.194-195].

Naxçıvan məsələsi o dövrün bir sıra ikitərəfli və beynəlxalq danışıqlarında mühüm yer tuturdu. Türkiyə Cümhuriyyətinin xarici işlər naziri Yusif Kamal, Əli Fuad Cebesoy və Rza Nurdan ibarət diplomatik nümayəndə heyəti 1921-ci ilin fevral-mart aylarında keçirilən Moskva danışıqlarında Naxçıvan məsələsinə böyük əhəmiyyət verirdi. Moskva danışıqları ərəfəsində Yusif Kamalın Mustafa Kamal Paşa ilə görüşündə “Paşam, Ruslar Naxçıvan üzərində israr edərlərsə, nə yapalım?”- sualına Mustafa Kamal Paşa: “Naxçıvan türk qapısıdır. Bunu xüsusi nəzərə alaraq əlinizdən gələni yapınız”-cavabını vermişdi. Moskva danışıqlarında Naxçıvana dair müzakirələr xeyli uzanmış, İ. Stalin: “Naxçıvan üzərində nə üçün bu qədər israr edirsiniz?”- sualına “Orası türk qapısıdır, ondan” cavabını almışdı [2; s.343].

1921-ci ilin fevral ayında TBMM Əli Fuad Cebesoy, Yusif Kamal və Rza Nurdan ibarət nümayəndə heyətini Sovet Rusiyası rəhbərləri ilə görüşmək və müqavilə bağlamaq üçün Moskvaya göndərdi. Mustsafa Kamal Paşa nümayəndə heyətinə əvvəlcə Bakiya gedib Nəriman Nərimanov ilə görüşməyi tövsiyə etdi. Görüş zamanı Nəriman Nərimanov nümayəndə heyətinə bildirdi ki, Şərqi siyasətində ardıcıl səhvlərə yol verən və erməni daşnaklarının Azərbaycana və Türkiyəyə dair ərazi iddialarını, 1915-ci ildə guya baş verən soyqırım aktına görə erməniləri müdafiə edən G.Çiçerin nümayəndə heyəti üçün problem yaratmağa çalışacaq. Onun müavini L.Qaraxan da Türkiyə ilə müqavilə imzalanmasının əleyhinə idi və bu istiqamətdə Çiçerinə müəyyən təsir göstərmək imkanları var idi. Nəriman Nərimanov RK(b)P MK-nın Siyasi

Bürosunun üzvləri arasında İ.Stalinin daha güclü mövqeyə malik olduğunu bildirir, onunla görüşməyi məsləhət bilirdi. O, nümayəndə heyəti ilə görüşdükdən sonra V.İ.Leninə bu xüsusda məktub yazmağı və nümayəndə heyəti ilə birlikdə Behbud Şahtatinskini də Moskvaya göndərməyi qərara aldı. Məktubda yazılırdı ki, G.Çiçerin ermənilərin söylədiklərinə daha çox inanır, “Biz nəyin bahasına olursa-olsun, Türklərlə sağlam bir müqavilə bağlamalıyıq.” [7; s.307.]

Moskva danışıqlarında Türkiyə nümayəndə heyəti Naxçıvan üzərindəki himayəni Azərbaycanın üçüncü bir dövlətə güzəştə getməyəcəyinə dair öhdəlik götürdüyü təqdirdə ona verməyə razı olduqlarını bildirdilər. Məhz Türkiyə nümayəndə heyətinin ciddi səyləri nəticəsində Moskva danışıqlarında Azərbaycanın ərazi bütövlüyü qismən də olsa qorunmuş, Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində muxtar ərazi təşkil etməsi və onun hüquqlarının Azərbaycandan başqa heç bir dövlətə verilməməsi razılaşıdırılmışdı.

G. Çiçerinin kəskin müqavimətinə baxmayaraq, 1921-ci il mart ayının 16-da Sovet Rusiyası ilə Türkiyə arasında “Dostluq və qardaşlıq haqqında” müqavilə imzalandı. Müqavilənin 2-ci maddəsinə görə Türkiyə Batum limanını və şəhərini Gürcüstana güzəştə gedirdi. Bununla yanaşı, Türkiyə Batum limanında azad ticarət hüququ əldə edirdi. Bu müqavilənin 3-cü maddəsinə əsasən Naxçıvan vilayəti “Azərbaycanın qəyyumluğu (protektoratı) altında muxtar ərazi olurdu, bu şərtlə ki, Azərbaycan bu qəyyumluğu başqa dövlətə güzəştə getməyəcəkdir” [2; s.305.] Müqaviləyə görə, Türkiyə Batumun Gürcüstana güzəştəgedilməsi istisna olmaqla, 23.6 min kv.km. ərazisi, 572 min əhalisi olan torpaqları özünə qaytardı, Qafqazda 1829-cu il sərhədlərini bərpa etdi [8; s.369.]

Azərbaycanın maraqları, Türkiyənin təhlükəsizliyi baxımından Naxçıvan məsələsinin ədalətli həlli Moskva konfrasında türk diplomatiyasının və Azərbaycan diplomatiyasının böyük qələbəsi idi. Moskva danışıqlarında Azərbaycanın təmsilçisi B.Şahtaxtinski 1921-ci il martın 1-də V.İ.Leninə göndərdiyi məktubda Naxçıvan, Zəngəzur, Dağlıq Qarabağ mahallarının milli tərkibi və coğrafiyasına dair arayışları əlavə etmiş, Naxçıvan bölgəsi ilə bağlı faydalı təkliflər vermişdi. Martın 7-də V.İ.Leninin dərəkənari ilə müzakirə üçün Siyasi Büroya göndərilən həmin məktuba İ.Stalinin, G.Çiçerinin və b. iştirakı ilə baxılmış, Azərbaycanın himayəsində Naxçıvan Sovet Respublikasının təşkili haqqında qərar qəbul edilmişdi. Moskva müqaviləsinin imzalanması Azərbaycanda böyük əks-səda doğurdu. Azərbaycan SSR-nin xalq xarici işlər komissarı M.D.Hüseynov Türkiyənin Bakıdakı diplomatik nümayəndəsi Memduh Şövkət bəyə, Şərq Cəbhəsinin komandanı Kazım Qarabəkir Paşayagöndərdiyi teleqramlarda Moskva müqaviləsinə yüksək qiymətləndirir və Sovet Azərbaycanı hökumətinin inqilabi Türkiyəyə ilk yardımını kimi, Bakı-Tiflis-Qars marşrutu ilə 30 sistem neft, 2 sistem benzin və 8

sistern kerosin göndərildiyini bildirirdi. Mart ayının 14-də Azərbaycan SSR XKS-nin sədri Nəriman Nərimanovun təntənəli şəkildə Bakı-Tiflis-Batum neft kəmərinə açması Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin inkişafında mühüm rol oynamalı idi [8; s.370].

Moskva müqaviləsini imzalamaqla Türkiyə Gümrü müqaviləsinin, o cümlədən də onun Naxçıvan bölgəsinə dair maddələrinin qüvvədən düşməsi ilə razılaşıdı. Türkiyə Naxçıvan bölgəsi üzərində Azərbaycanın hüquqlarının təmin edilməsi sahəsində öz şərəfli missiyasını böyük uğurla yerinə yetirdi. Moskva müqaviləsinin 1921-ci il martın 20-də RSFSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin, həmin il iyulun 21-də Türkiyə Böyük Millət Məclisi tərəfindən təsdiqlənməsi ilə Naxçıvan məsələsi özünün ədalətli həllini tapdı, yəni Azərbaycanın xeyrinə həll edildi. Türkiyə diplomatları Ankaraya döndükdən sonra Mustafa Kamal Paşaya müraciətlə “Naxçıvan üzərində əldən gələnəni yaptığımız” dedikdə, o, “Qapımız mövcudiyətini mühafizə edin, bizim üçün mühüm olanı budur” demişdi [2; s.347].

Moskva müqaviləsi imzalandıqdan sonra Bakıya gələn Türkiyə nümayəndə heyəti Azərbaycanla siyasi-iqtisadi məsələlərə dair ikitərəfli müqavilələr imzalamağa çalışırdı. Lakin, Rusiyanın təzyiqləri bunaimkan vermədi. Türkiyə nümayəndə heyəti Bakıya gələn günü, aprel ayının 8-də Azərbaycanın xarici işlər komissarı M.D.Hüseynov onlarla hər hansı bir danışıqlar aparmamaq haqqında G.Çiçerindən telefoqramma aldı. G.Çiçerin yazırdı ki, Bakili yoldaşlar digər Qafqaz respublikaları ilə razılaşmadan türklərlə danışıqlara başlamasınlar. O, xəbərdarlıq edirdi ki, “Qafqaz respublikaları RK(b)P MK-dan xəbərsiz türklərlə hər hansı müqavilə bağlaya bilməzlər” [8; s.378].

Türkiyə ilə Cənubi Qafqaz respublikaları arasında 1921-ci il oktyabr ayında Rusiyanın iştirakı ilə keçirilən Qars danışıqlarında Türkiyə Azərbaycanla bağlı müzakirə edilən məsələlərdənən mühüm sayılan Naxçıvanla bağlı məsələyə yenidən qayıtdı. Kazım Qarabəkir paşa Moskva müqaviləsinə uyğun olaraq, Naxçıvan məsələsinin Türkiyə ilə Cənubi Qafqaz respublikaları arasında imzalanacaq müqaviləyə daxil edilməsində təkid etdi. Uzun mübahisələrdən sonra tərəflər Naxçıvan məsələsinin Qars müqaviləsində öz əksini tapmasına razılaşıdılar.

Türkiyə ilə Cənubi Qafqaz respublikaları arasında qarşılıqlı münasibətləri özündə əks etdirən Qars müqaviləsi 1921-ci il oktyabr ayının 13-də Rusiyanın iştirakı ilə imzalandı. Müqavilənin beşinci maddəsinə görə, “Türkiyə hökuməti, Azərbaycan və Ermənistan respublikaları müqavilənin III əlavəsində göstərilən sərhədlər daxilində Naxçıvan vilayətinin Azərbaycanın himayəsi altında muxtar ərazi təşkil etməsi haqqında razılığa gəlirdilər” [8; s.436]. Bu maddə ilə Ermənistan Naxçıvanın Azərbaycanın himayəsinə verildiyini, Azərbaycan isə bu himayəni qəbul etdiyini təsdiq edirdi.

Qars müqaviləsi Naxçıvanın Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olmasını bir daha təsdiq etdi, Türkiyənin daxili və beynəlxalq vəziyyətini xeyli möhkəmləndirdi. Mustafa Kamal paşanın dediyi kimi, "Bu müqavilə ilə Şərqdə hüquqi şəkil alan indiki vəziyyətimiz Sevr müqaviləsinin tətbiqinin qeyri-mümkün olduğunu göstərən reallıqlardan biridir... Erməni məsələsi deyilən məsələ Qars müqaviləsi ilə ən doğru həllini tapdı" [2; s.441]. Bu müqavilə ilə daşnak və bolşevik siyasətinin hədəfinə çevrilmiş Naxçıvan Azərbaycan ərazisi olaraq beynəlxalq status qazandı. Ermənistanın sovetləşməsindən sonra Naxçıvanla bağlı yaranmış siyasi böhran Qars müqaviləsi ilə birdəfəlik aradan qaldırıldı.

Xalqımızın Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin dediyi kimi, "Naxçıvan Azərbaycan torpağından ayrı düşdüynə görə Naxçıvanın bütövlüyünü, təhlükəsizliyini, dövlətçiliyini, muxtariyyətini gələcəkdə də təmin etmək üçün Qars müqaviləsi bizim üçün çox böyük əvəzi olmayan sənəddir" [9; <https://www.facebook.com>]. Naxçıvanın ərazi bütövlüyünün və muxtariyyət stasunun qorunub saxlanması Qars müqaviləsi müasir dövrümüzdə də çox böyük tarixi əhəmiyyətə və beynəlxalq statusa malik olan, beynəlxalq hüquq normalarına əsaslanan, Azərbaycanın dövlətçilik fəaliyyəti tarixində çox mühüm bir mərhələni təşkil edən sənəddir.

ƏDƏBİYYAT

1. К истории образования НКАО Азербайджанской ССР (1918-1925 гг.) Документы и материалы. Баку, Азернешр, 1989, 334с.
2. Musayev İ.M. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində hərbi-siyasi vəziyyət xarici dövlətlərin siyasəti. Bakı, BDU nəşriyyatı, 1996. 385s.
3. Azərbaycan tarixi. Bakı, BDU nəşriyyatı, 2019, 407s.
4. Məmmədov X.M., Məmmədov N.Z. Türkiyədə və Azərbaycanda erməni millətçilərinin cinayətləri. Bakı, Elm nəşriyyatı, 2006, 215s.
5. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, 1990.
6. Azərbaycan tarixi. 7cildə. VI cild, 568s.
7. Adıgözel H. Neriman Nerimanov. Hayatı ve mücadelesi. 2 baskı, İstanbul,
8. Həsənlı C.P. Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti. (1920-1939). Bakı, Adiloğlu, 2012, 656s.
9. <https://www.facebook.com>